

ƏSGƏR ZEYNALOV

**ORDA
BİR YURD VAR
UZAQDA**

ƏSGƏR ZEYNALOV

ORDA BİR YURD VAR – UZAQDA

“MAARİF” nəşriyyatı

BAKI – 2006

Z – 15

Redaktoru: filologiya elmləri doktoru, professor
Teymur Əhmədov

Əsgər Zeynalov. Orda bir yurd var – uzaqda.

Z – 15 $\frac{4306010000}{M 6511072006}$

© Z. 2006

ÖN SÖZ

Mən Əsgər müəllimi düz on il əvvəl – 1994-cü ildən tanıyıram. O zaman Əsgər müəllim riyaziyyat elmləri namizədi Bayram Heydərovun təsis etdiyi “Zəngi” litseyində dərs deyirdi. Biz dəfələrlə yol yoldaşı olmuşuq. Söhbət əsnasında bilirdim ki, Əsgər müəllim Azərbaycan Dillər Universitetinin dosentidir. 100-dən artıq məqalənin müəllifidir.

Son on ildə Əsgər Zeynalov çox sürətli yaradıcılıq yolu keçdi. Görüşməyə də, mən onun yaradıcılığını izləyirdim. Mətbuatda tez-tez kitabları haqqında rəylər gedirdi. Tədqiqatçının “İrəvan ziyalıları”, “Viktor Hüqo” kitabları onun 10 ildə qazandığı nailiyyətlər barəsində mənə bələdçi oldu. Aydın oldu ki, son 10 ildə Əsgər müəllim Azərbaycan Yazıçılar və Azərbaycan Jurnalistlər Birliyinin üzvü seçilmiş, 10-a qədər kitab, 200-dən artıq elmi-publisistik məqalə nəşr etdirmişdir. 1998-ci ildən ADU-nun Praktik fransız dili kafedrasının müdiri vəzifəsində çalışır. “Vətən” mükafatı laureatıdır.

Kitaba düşməyən bəzi uğurları İrəvan yaxınlığındakı Yuxarı Necili kəndində Ə.Zeynalovun şagirdi, ADU-da işə tələbəsi olmuş, dostum Cəlal Allahverdiyevdən öyrənirdim.

Əsgər müəllim 2001-ci ildə İrəvanda keçirilən beynəlxalq konfransda iştirak etmiş, təsadüfi xoşbəxtlik nəticəsində öz doğma Yuxarı Necili kəndini, vaxtı ilə dərs dediyi Zəngibasar və Dəmirçi kəndlərini görmüşdür.

Onu da öyrəndim ki, Əsgər müəllim 2003-cü ilin may ayında “Fransız ədəbiyyatında Şərq” (Volterin yaradıcılığı üzrə) mövzusunda doktorluq dissertasiyasını müdafiə etmişdir. Hazırda professordur.

Bütün bunlarla yanaşı, ağıma da gəlməzdi ki, bir gün Əsgər müəllimin haqqında söz söyləmək mənə nəsib olar.

Əsgər müəllimin əsərlərini oxuduqda düşünürsən ki, Murov dağa, Tərtərə, Ağdərəyə əsgərlərlə görüşə də, İrəvana beynəlxalq konfransa da, məhz belə bir qeyrətli oğul gedə bilər. Qərbi azərbaycanlıların deportasiya və soyqırımına həsr olunmuş 350-400 nəfərlik tədbiri də vətən, yurd yangısı ilə yaşayan bir insan apara bilər.

Onu da xatırlatmaq yerinə düşər ki, Əsgər müəllim İrəvana gedəndən sonra nə qədər qohumlar, tanışlar, dostlar onların evlərinə zəng edib, onun İrəvana getməsinə necə imkan verdiklərini soruşmuşlar. Onlar bilmirdilər ki, bu səfər - dədə-babalarının yaşadığı, uşaqlığının, gəncliyinin keçdiyi o yerləri heç olmasa bir dəfə də yenidən görmək Əsgər müəllimin çoxdankı arzusu idi. O, İrəvana getmək xəbərini eşidəndə, onun sevincinin həddi-hüdudu olmamışdı.

“İllərin yol yoldaşı” yeni kitabına Əsgər müəllim bu adı təsadüfi seçməmişdi. Kitabı səhifələdikcə aydın olurdu ki, o, təxminən 30 il müddətində müəllifin nəşr olunmuş məqalələrindən ibarətdir.

Bu məqalələrin yazılma tarixi kimi meridianları da genişdir. Həmin meridianlar uzaq Britaniyanın Ulan-Ude şəhərindən başlayır, hərbi xidmət günlərindən keçir, İrəvandan, Zəngibasar bölgəsindən keçir - deportasiya soyqırımından, 20 Yanvar faciəsindən, Qarabağ döyüşlərindən, idman meydanlarından keçir. Avropa şərqşünaslığının mərkəzi Fransaya qədər gəlib çatır. Kitabda müəllifin müxtəlif vaxtlarda yazdığı rəylər də öz əksini tapmışdır.

Əsgər müəllimin kitabını oxuduqca şərti olaraq yazıları iki qismə bölmək olar: qanıqla yazılmış yazılar və təfəkkürün gücüylə.

Öz doğma kəndi haqqında yazdığı “Bəlkə kəndimiz də bir yuxu idi?..”, 20 Yanvar faciəsinin şəhidi Fərizə xanım haqqında yazdığı “Heyrət ey büt”, şəhid-tələbə Ülvi Bünyadzadə haqqında yazdığı “Ülvinin poetik duyumu”, Xocalı faciəsi zamanı şəhid olmuş Sara Hüseynova haqqında yazdığı “Yandırdı atəş Saranı” məqalələri Əsgər müəllimin qanıqla yazdığı məqalələrə aid etmək olar.

Avropa ədəbiyyatı ilə bağlı məqalələr isə təfəkkürün məhsuludur.

Axır 15 ildə Azərbaycan xalqı çox çətinliklərlə, hadisələrlə üzləşdi. Azərbaycan xalqının həyatında demək olar elə bir mühüm hadisə yoxdur ki, bu kitabda öz əksini tapmasın, yəni Əsgər müəllim ona öz münasibətini bildirməsin. Təbii ki, bütün bunlar onun içindəki vətəndaşlıq hisslərindən gəlir.

“İllərin yol yoldaşı” kitabını oxuduqca xalq şairi Nəbi Xəzrinin iki misrası yada düşür:

Dünyada nə qədər sevən ürək var,

Mənim ürəyimdir, mənim ürəyim.

Kitab oxucuda belə bir inam yaradır ki, Azərbaycan xalqının həyatında ən xoş hadisələri ilkin yaşayanlardan biri Əsgər müəllimdir.

Kədərli hadisələrin də ilkin keçdiyi dalğalardan biri Əsgər müəllimin ürəyidir.

Əsgər müəllimə yaxından bələd olanlar onun nə qədər zəhmətkeş insan olduğunu yaxşı bilirlər. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında bəzi ilk addımlar Əsgər Zeynalovun adıyla bağlıdır. Məsələn, ədəbiyyatşünaslığımızda dahi fransız yazıçıları Volter və Hüqo haqqında (“Şərq Volter yaradıcılığında” və “Viktor Hüqo” kitabları nəzərdə tutulur)” ilk monoqrafiyalar onun qələmindən çıxmışdır. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında yeganə araşdırıcıdır ki, namizədliyi bir dillə, doktorluğu başqa bir dillə bağlı yazmışdır. Yəni, namizədlik dissertasiyasında erməni qaynaqları əsasında o, sübut etməyə çalışmışdır ki, ermənilərdə bayatı olmamış, uzun əsrlər boyu onlar Azərbaycan bayatlarından istifadə etmişlər.

Bizcə, burada Əsgər müəllimin fəlsəfə elmləri doktoru, professor Vəli Həbiboglu ilə olan söhbətini xatırlatmaq yerinə düşər. Bir dəfə Vəli müəllim deyir ki, filan alimin 18-20 kitabı var. Əsgər müəllimin əsərlərinə gələndə, o söyləyir ki, mənim bir kitabım var, o da “İrəvan ziyalıları”. Halbuki, Əsgər müəllimin həmin vaxtı yeddi kitabı nəşr olunmuşdu. Onun yaradıcılığına yaxşı bələd olan Vəli müəllim deyir: “*Əsgər müəllim, siz yaradıcılığınızı bu qədər kiçiltməyin. Siz də, mən də ali məktəbdə xarici ölkələr ədəbiyyatını keçmişik. Kim indiyə kimi, Volterin türklər haqqındakı fikri barəsində bir kəlmə söz deyib? Yaxud, Volterin Astıyaq əfsanəsi, Zərdüştilik baxışı, Hindistan, Şərq mədəniyyətinə baxışı barədə bir kəlmə söz söyləmişdir. Bunların hamısını Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığına ilk dəfə olaraq siz gətirmisiniz, təvazökarlıq etmək lazımı deyil*”. Doktorluq dissertasiyasını Əsgər müəllim fransız dilində olan ədəbiyyatlardan istifadə edərək yazmışdır.

Ə.Zeynalovun fundamental “İrəvan ziyalıları” əsəri isə yüzlərlə ziyalının, ailənin stolüstü kitabına çevrilmişdi. Fikrimizcə, əgər Əsgər Zeynalov heç bir əsər yazmasaydı, təkcə “İrəvan ziyalıları” kitabı ona tarixdə yaşamaq hüququ qazandırardı. Bu kitab mənə ataim Əhmədli müəllimin “Azərbaycan dilinin Meğri şivələri” kitabını xatırladır.

Ancaq Əsgər müəllimlə söhbət edərkən özünü elə göstərir ki, o, heç nə etməyib, hər şey yenidən başlamalıdır.

İnanırıq ki, bu məhsuldar tədqiqatçı bundan sonra da neçə-neçə məqalələr, kitablar yazacaq, onun yeni-yeni “yol yoldaşları” olacaqdır.

Biz Əsgər müəllimə yeni yaradıcılıq uğurları arzulayırıq.

Fikrət Əliyev,
akademik

GİRİŞ

Deportasiya və soyqırım! Bəşəriyyət üçün yaranmış ən dəhşətli və ən nifrətedici, nifrətli ifadə və sözlərdən biri.

Deportasiya sözü bəlkə bir az yumşaq səslənir. Və ilk anda o qədər də diqqəti cəlb etmir. Ancaq uzun əsrlər boyu və tarixən həmin ərəzilərdə yurd salmış, məskunlaşmış insanların birdən-birə öz yerlərindən çıxarılmasını, qovulmasını göz önünə gətirəndə, onların qısa bir anda min bir zəhmətlə, tikdikləri, qurduqları evləri, binaları, sözün geniş mənasında yaratdıqları imarətləri, kənləri, şəhərləri, tarixi abidələri və eləcə də öz əlləri ilə saldıqları bağ-bağatları məcburi surətdə tərk etməsini göz önünə gətirəndə insanı dəhşət bürüyür. Öz-özünə, düşünürsən: “Doğrudanmı belə ola bilər?”. Ancaq tarix belə səhnələri az görməmişdi.

Köçürmə, qovulma, çıxarılma deportasiyanın birinci mərhələsi kimi qəbul oluna bilər. Köçürmə, çıxarılma, qovulma! Evi, yeri, yurdu sözün geniş və əsl mənasında Vətəni için-için ovula-ovula, qəlbin göynəyə-göynəyə tərk etmək. Məsələ bununla bitirmə? Doğrudanmı hər şey bununla qurtarır?

Yox, bunlar deportasiyanın yalnız birinci tərəfidir. Bəs deportasiyanın ikinci tərəfi nədən ibarətdir? Daha doğrusu ikinci mərhələsi. Öz torpaqlarından, ev-əşiklərindən uzaqlaşdırılan, kənarlaşdırılan, “sürgün edilən”, qovulan bu insanlar harda məskunlaşmalıdırlar, harda yerləşdirilməlidirlər?

Hamı nəzərdə tutulan mənzilə gedib çata bilirmi? Bu, hamıya qismət olurmu? Hələ bunlardan söhbət açılmır.

Məsələ deportasiya olunmuş insanların harda yerləşdirilməsindən gedir. Və necə yerləşdirilməsindən gedir.

Soyqırım! Uzun müddət bu söz lüğət tərkibimizdən çıxarılmış və tamamilə yad bir mərhum kimi qalmışdı. Ancaq çox təəssüfləndirici haldır ki, ən çox soyqırıma məruz qalan xalqlardan biri Azərbaycan xalqı olduğu halda bu söz uzun müddət onun ağına belə gəlməmişdir. “Soyqırım” sözü işlənmədiyi, dərsliklərə, kütləvi ədəbiyyata, tarix kitablarına düşmədiyi üçün yadlaşmış, ögeyləşmişdir. Zaman belə bir mühüm dərs vermişdir.

Təbii ki, “soyqırım” müharibə deyildir. Müharibədə hər iki tərəf silahlanmış müəyyən dərəcədə bir-birindən fərqlənmiş halda vuruşurlar.

Ancaq “soyqırım” güclü surətdə silahlanmış qəddar insafsız vəhşi bir məxluqla (dinc) uzun əsrlər boyu öz halal əməyi ilə öz yer, yurdunda yaşamış dinc əhəlinin üzübüz əliyalın dayanması və ikincinin kütləvi surətdə qırılması.

“Soyqırım” sözü dilimizdən nə qədər uzaq idisə, demək lazımdır ki, üzdənirəq qonşularımız. “Genosid” sözünün müntəzəm olaraq, güclü haray-həşirlə dillərindən düşürmürdülər. Xüsusilə 1965-ci ildə aprelin 24-də İrəvan şəhərində keçmiş Lenin meydanında guya 1915-ci ildə, baş vermiş kütləvi erməni qırğınının 50 illiyini keçirəndən sonra.

Çox çəkmədi ki, İrəvanın mərkəzində, daha doğrusu hündür yerlərdən birinin diqqəti cəlb edən bir guşəsində 1915-ci ildə guya genosid məruz qalmış ermənilərin xatirəsini yad etmək məqsədilə bir abidə ucaldıldı. Guya türklər tərəfindən qırılmış ermənilərin xatirəsini yad etmək üçün hər il aprel ayının 24-də həmin yerə gəlir və əklillər qoyurdular.

Bununla hər gələn nəslin yaddaşına həkk etmək istəyir və edirdilər! 1915-ci ildə türklər onları qırmış, genosid törətmişdilər (guya). Bu mövzuya yenidən qayıdacağıq.

Ancaq biz azərbaycanlılar ermənilərin törətdikləri vəhşiliklərdən, onların azərbaycanlılara qarşı etdikləri soyqırımlardan xəbərsiz idik. 1918-20-ci illərdə ermənilər nə qədər azərbaycanlı kəndlərini yandıraraq külə döndərmişdilər.

Dağüstü parkda (keçmiş Kirov parkı, indiki Şəhidlər xiyabanı) eys-ışrət məclisləri qurulardı. Ancaq tək-tək yaşlı nəslə çıxmaq şərtilə, əksər adamın ağına belə gəlmirdi ki, 1918-ci ildə Bakıda kütləvi surətdə qırılmış azərbaycanlılar məhz bu yerdə uyuyurdular.

Bakı kəndlərindən olan bir nəfər söhbət edirdi ki, 1918-ci ildə ermənilər Bakıda qırğın törədərkən kişilər qadınlarını Şüvəlanə aparmışdılar ki, ermənilərin əlinə keçməmək üçün lazım gəlsə özlərini dənizə atsınlar. O zaman Bakıda yayılmış bir ifadədə deyildiyi kimi, “patronu çox,

qeyrəti yox” ermənilərin törətdiyi fəlakətlər çox tezliklə, vurulan ağır yaralar çox asanlıqla unudulmuşdur.

Vaxtıyla Vətəndən mühacir olunmuş Mir Yaqubun yazdığı kimi Bakıya 1918-ci ilin mart ayında 12 min Azərbaycanlı kütləvi surətdə qırılmışdı. Daha doğrusu, ermənilər tərəfindən genosidə məruz qalmışdır.

Bəlli məsələdir. Sonradan yaranmış quruluş zamanı bu məsələləri qaldırmaq, açıb-ağartmaq mümkün deyildir. Belə yerdə “səndiq ədəbiyyatına” böyük ehtiyac duyulur. Ancaq biganəliyimiz belə halları qələmə almağa imkan verməmişdir.

1988-ci il hadisələri başlayandan sonra erməni qırğını ilə bağlı tək-tək əsərlər meydana çıxdı. Mirzə Möhsun Nəvvabın, Məmməd Səid Ordubadinin əsərləri.

Yəni səksən ildən artıq hadisələrin canlı şahidi olmuş insanların - daha doğrusu qırğın və fəlakətləri öz gözləri ilə görmüş insanların-ziyalıların əsərləri ictimai andakı şəraitlə əlaqədar işıq üzü görə bilməmişdir.

1918-ci il faciəli Bakı hadisələrindən danışarkən iki əsərin də - adını çəkmək yerinə düşər: Görkəmli yazıçı Seyid Hüseynin “Həmin bir xatirə” və həmin dəhşətli çağlarda uşaqkən məşhur milyonçu atası Şəmsi Əsədullayevin ailəsilə birlikdə doğma Bakını tərk etmiş. Üm-əl-Bəninin “Qafqaz xatirələri” əsərlərini.

Seyid Hüseynin əsərlərindən bəlli olur ki, nəinki, qırğın günləri, hətta ondan bir neçə gün sonra da küçəyə çıxmaq qeyri-mümkün idi, böyük cəsarət tələb edirdi. Bakının ən yaddaqalan, diqqəti cəlb edən, möhtəşəm binalarından olan məşhur milyonçu Musa Nağıyevin oğlunun şərafinə saldırdığı “İsmailiyə” binası təsadüfən sağ qalmışdı.

Yaxud əsərlərini fransız dilində yazıb-yaratmış “İndi Bakı mənə bir xulya kimi görünür” - deyən Üm-əl-Bəninin kitabın əsərindən aydın olur ki, Bakı qırğını zamanı barmaqla sayılan milyonçular adi insanlardan seçilmirdilər, yəni onların həyatı da təhlükə qarşısında idi. Hər an tələf ola bilərdilər.

Bütün bunlar elə asanlıqla unudulmuşdur ki? ... sanki heç nə olmamışdır. Azərbaycan Demokratik Respublikasının da adını çəkmək mümkün deyildi. Yalnız İmperiyanın çürüklüyü üzə çıxıb, tam aşkar olunandan sonra əlbəttəki, Qarabağ hadisələri başlayandan sonra həmin mövzu ilə bağlı bir sıra kitablar yazıldı və nəşr edildi. Bu kitablardan Firudin Əsədov və Sevil Kərimovanın “Çarizmi Azərbaycana gətirənlər”, İnqlab Vəlizadə və Bilal Muradovun “Ermənistan Azərbaycanlılarının soyqırımını”, Vaqif Arzumanlı və Nazim Mustafanın “Tarixin qara səhifələri”, İ.Vəliyevin “Qaçqınlıq”, “Dünya susur, tarix susur”, Teymur Əhmədovun “Vedibazarın qanlı-qanlı günləri”, “Erməni xəyanəti və ya Andranik Ozanyanın qanlı əməlləri,” Ataxan Paşayevin “Köçürmə”, “Açılmamış səhifələrin izi ilə” kitablarının adlarını çəkmək olar.

Yeri gəlmişkən bir əsərin də adını çəkmək lazım gəlir: Tərcüməçi Əziz Gözəlsoyun fransız dilindən tərcümə etdiyi baxımıyla bu yerlərdən doğma vətəmindən mühacir olmuş hüquq elmləri doktoru Mir Yaqubun “Qafqaz problemi” (Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı 1996) əsəridir. Əsərdə Rusiyanın Azərbaycanı - Qafqazı işğalından başlayaraq, sonra davam edən hadisələr və eyni zamanda 1918-ci ilin mart ayında Bakı qırğını geniş surətdə özü əksini tapmışdır.

Son illərdə bu mövzuda yaranmış əsərlərin sırasında İ.Məmmədov və S.Əsədovun “Ermənistan Azərbaycanlılarının acı taleyi” məqalələr toplusu olan “Didərginlər,”eləcə də “Ermənistan Azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası” kitablarını da əlavə etmək olar.

Bir həqiqəti xüsusi vurğulamaq lazım gəlir. Bəllidir ki, son 200 ildə indiki Ermənistan adlı ərazidən, ondan əvvəlki İrəvan xanlığının ərazisindən azərbaycanlılar zaman-zaman qovulmuş çıxarılmış, soyqırına məruz qalmış və yaxud “mədəni surətdə” köçürülmüşdü.

Müxtəlif peşə, elm, sənət adamları - ədəbiyyatşünaslar, şairlər, yazıçılar, jurnalistlər, hüquqşünaslar, həkimlər, müəllimlər həmin hadisələrə vaxtındamı və yaxud sonra öz münasibətlərini məqalə, kitab, məcmuə, broşura şəklində bildirmişlər. Və ya radio və televiziya verilişlərində öz ürəklərindən keçənləri, söyləyib daxildə olan yangını bir az sakitləşdirməyə çalışdılar.

Ancaq təəccüblü də olsa təəssüfləndirici də olsa, dövlət səviyyəsində bu barədə heç zaman danışılmadı, heç bir söz söylənmədi, heç bir qərar verilmədi. Ümumiyyətlə 1991-ci ilə qədər belə qərarın verilə bilməsi qeyri-mümkün idi. Bu aydındır.

Ancaq bu böyük, ağırlı məsələ uzun müddət yada düşmədi. Tədqiqatlardan qeyd etdiyi kimi keçmiş SSRİ məkanında yaşayan bir çox xalqlar, o cümlədən Krım tatarları. Məhsəti türkləri, çeçenlər, inquşlar, balkarlar və digər xalqlar deportasiyaya məruz qalsalar da onların hamısına qonşular dövlət tərəfindən bəraət qazandırılmışdır.

Ancaq azərbaycanlıların sonralar qondarma Ermənistan adlanmış ərazidən - İrəvandan, Zəngibasardan, Vsdibaşardan, Göyçənin, Zəngəzurdan, Ağbabadan, Dərələyəzdən ayrı-ayrı vaxtlarda qovulmasına, heç olmasa 1948-1953-cü illərdə “mədəni köçürülməsinə” heç bir bəraət verilmədi. Nəhayət 1948-1953-cü illərdə Azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixistnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında Azərbaycan Respublikası prezidenti Heydər Əliyevin fərmanı ilə bu mühüm tarixi bir cinayət olan hadisə dövlət səviyyəsində yada salındı və dövrü mətbuatında, radio və televiziya, müxtəlif elmi konfranslarda geniş işıqlandırıldı. Və “1948-1953-cü illərdə Azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyasının hərtərəfli tədqiq edilməsi, Azərbaycan xalqına qarşı dövlət səviyyəsində həyata keçirilmiş bu tarixi cinayətə hüquqi-siyasi qiymət verilməsi və onun beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırılması məqsədilə” prezidentin özünün sədrliyi ilə 29 nəfərdən ibarət dövlət komissiyası yaradılmışdır.

Xatırladaq ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin bu qərarı 1948-ci ildə Ermənistan SSR-dən azərbaycanlıların köçürülməsi ilə bağlı olan qərardan təxminən 50 il sonra verilmişdir. Yəni 1948-ci il dekabr ayının 23-də Ermənistan SSR-dən Azərbaycanlıların köçürülməsi ilə bağlı SSRİ Nazirlər Sovetinin verdiyi qərardan yarım əsr sonra 1997-ci il dekabr ayının 18-də həmin hadisəyə siyasi qiymət verilməsi və dünya ictimaiyyətinə çatdırılması ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikasının Prezidenti fərman verdi. Respublika Prezidentinin bu fərmanı donmuş yaddaşları silkələdi, saralmış vərəqləri səhifələndi, toz basmış arxiv sənədlərini üzə çıxardı. Bir çox ziyalıların bu sahədə, bu istiqamətdə tədqiqatlar aparmasına imkan verdi. Neçə-neçə tarixi sənədlərin üzə çıxmasına, tədqiqat əsərlərinin yaranmasına təkan verdi. Bir məsələni qeyd etmək lazım gəlir: Respublika Prezidentinin 18 dekabr 1997-ci il “1948-1953-cü il” deportasiyası ilə bağlı verdiyi fərmandan sonra dəfələrlə deportasiya və soyqırma Azərbaycan xalqının məruz qaldığı cinayətkar hadisələrin geniş, beynəlxalq aləmə çatdırılması üçün bu qərarın məhdudluğu açıq-aşkar hiss olunurdu. Buna görə də təxminən 3 ay yarım sonra 1998-ci il mart ayının 26-da “Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında” Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin növbəti fərmanı verildi. Fərman 1813-1828-ci illərdə Gülistan və Türkmançay müqavilələrindən sonra parçalanmış Azərbaycan torpaqlarında ermənilərin yerləşdirilməsi və havadarlarının köməyi ilə sonralar hissə-hissə azərbaycanlıların öz doğma torpaqlarından çıxarılması öz əksini tapmışdı.

Fərmanda eyni zamanda 31 Mart Azərbaycanlıların Soyqırımı günü elan edilmişdir. İki əsrə qədər aparılan deportasiya soyqırımı siyasəti 1988-89-cu illərdə Azərbaycanlıların son nəfərinə qədər sonralar Ermənistan adlanmış ərazidən qovulub çıxarılması ilə nəticələndi. Ancaq məsələ bununla da sona yetmədi.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev demişdir: *“Ermənistan deyəndə, o ərazinin keçmişdə kimə mənsub olduğu məlumdur. O ərazinin çox hissəsi Azərbaycanlıların əsrlərdən-əslərə yaşadıkları doğma diyar olubdur. Onların öz dədə-baba yurdlarından təcridən çıxarıblar və bunlar hamısı da 1988-ci ildə Ermənistanın Azərbaycana artıq hərbi təcavüzün başlanmasına gətirib çıxarıbdır”*. Bəli, Azərbaycanlıların öz doğma yerlərindən qovulmasından sonra Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü başlandı. Plan düşünülmüş (əvvəlki) ssenari üzrə gedirdi. Aqanbekiyanın Parisdəki çıxışıyla Dağlıq Qarabağın Ermənistana birləşdirilməsi məsələsi ortaya atıldı. Əsrin əvvəlindən onları “daim narahat edən bir məsələ” üçün indi əlverişli şəraitin yarandığını yaxşı hiss etmişdilər. Qurdun axtardığı dumanlı gün sanki gəlib çatmışdı. Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi Dağlıq Qarabağın Ermənistana birləşdirilmək məsələsinin qaldırılması ilə Ermənistandan Azərbaycanlılar qovuldu, çıxarıldı, soyqırma məruz qaldı. Bu işin birinci mərhələsi oldu. 2-ci mərhələ Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ ərazisindən

azərbaycanlıların deportasiya soyqırımı şəklində davam etdi. Xankəndindən, Meşəlidən, Malıbəyлідən Quşçulardan, Kosalardan, Xocavənddən... 1974-75-ci illərdə müəllimlik etdiyim Ağdərə bölgəsinin Manikli və Xatınbəyli kəndləri uzun müddət öz yurdlarını qorumağa çalışsa da, nəhayət köməksizlik ucbatından itkilər verə-verə öz yerlərini tərk etməli oldular, o cənnət yerləri.

Azərbaycanlıların Dağlıq Qarabağ ərazisindən qovulmasının, soyqırımının ən dəhşətli zirvəsi 1992-ci il fevral ayının 25-26-da Xocalı faciəsi oldu. Rus-erməni qoşun birləşmələrin dinc əhalini kütləvi surətdə misli görünməmiş vəhşiliklər edib əsrin faciəsini yaratdılar. 1992-ci il may ayının 8-də nə qədər böyük elm, mədəniyyət, incəsənət xadimləri yetirən Şuşa işğal olundu. Beləliklə Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ ərazisi bütövlükdə Ermənistan dövləti tərəfindən işğal olundu.

Bundan sonra 3-cü mərhələ başladı. Bütün bu hadisələrin hamısı “Dağlıq Qarabağ hadisələri” adı altında öz əksini tapmışdı. Əslində şərti olaraq adlandırdığımız 3-cü mərhələ “Dağlıq Qarabağın Ermənistan silahlı qüvvələrinin tam işğalından əvvəl başlamışdı, - Naxçıvanın, Qazaxın, Gədəbəyin bəzi kəndlərinin ermənilər tərəfindən zəbt ilə”.

Ancaq 3-cü mərhələnin ən əsas başlanğıcı 1992-ci ilin aprelin sonunda Kəlbəcərin işğalı ilə başlanır, yəni Dağlıq Qarabağ ətrafında olan rayonların əldən getməsilə. Əvvəlcə Laçın sonra Şuşa, növbə ilə Füzuli, Cəbrayıl, Qubadlı, Ağdam, Zəngilan.

Ermənilərin 100 il əvvəl yaratdıqları millətçi partiyalarının “Daşnaksütyun” “Qçak” və digərlərinin çəkdikləri planlar, xülya kimi etdikləri arzular bəlkə də gözlədiklərindən daha tez bir şəkildə, daha geniş bir şəkildə həyata keçdi. Əlbəttə, onların keçmiş SSRİ məkanında, daha doğrusu rəhbərlik orqanlarında, beynəlxalq aləmdə havadarlarının rolu da az deyildir. Əlbəttə, bu geniş bir söhbətin mövzudur.

İndi isə Qərbi Azərbaycandan (qondarma Ermənistandan) Azərbaycanlıların deportasiya və soyqırımına nəzər saiaq.

AZƏRBAYCANLILARIN QƏRBİ AZƏRBAYCANDAN (ERMƏNİSTANDAN) DEPORTASIYA VƏ SOYQIRIM TARİXİNƏ BİR NƏZƏR

Ermənistan adlanmış sonrakı qondarma ad əsasən İrəvan xanlığının tutduğu ərazini əhatə etmişdir. Bu ad zamanın keçmə-keşli anlarının məhsulu idi. Əvvəlcə İrəvan Xanlığı, İrəvan quberniyasına, sonra Ermənistana çevrildi. Adlar öz gəlişilə deportasiya və genosid, soyqırımın terminlərini də gətirmişdi. Yerli, köklü əhaliyə qarşı çevrilmiş terminlər Mir Yaqubun dediyi kimi Qərb və Şərq dünyasını, Avropanın sənaye ölkələri ilə qocaman Asiyanın bazarlarını birləşdirən Qafqaz daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Qafqaz iki dünyanı birləşdirən körpü idi. Bu mənada Rusiyanın Qafqazı ələ keçirmək üçün daim etdiyi cəhdlər əbəs deyildir. Qərblə Şərq arasında körpü rolunu oynayan bu ərazini tutmaq və burada möhkəmlənmək.

Mir Yaqub “Qafqaz problemi” əsərində yazır ki, Rusiyanın bütün dövlət başçıları I Pyotrun vəsiyyətinə həmişə sadıq qalmışlar. I Pyotr vəsiyyətnamədə yazırdı: “Konstanpşnopal və Hindistan üzərinə yürüş” təşkil etmək vacibdir, çünki strateji cəhətdən əhəmiyyətli bu iki regiona sahib olan ölkə dünyanın acısı olacaq, onun hakimiyyəti bütün bəşəriyyət üzərində bərqərar olacaq.

Mir Yaqub göstərir ki, bu məqsədinə çatmaq üçün Rusiyanın üç yolu vardı: bu yollardan biri Balkan ölkələrindən keçirdi. Balkan ölkələrin “qoparmaq üçün” Türkiyə ilə apardığı müharibələr, bu prosesdə düşmən mövqedə dayanmış Avropa ölkələri ilə üz-üzə gəlməsi Rusiyanı həmin fikirdən daşıyırdı.

Mir Yaqub yazır ki, Hindistan və İrani ələ keçirmək üçün Rusiyanın qarşısında duran ikinci yol Türküstandan keçirdi. O, bu yola üz qoydu və tezliklə coğrafi və iqlim çətinlikləri ilə üz-üzə gəldi: bir tərəfdən ucsuz-bucaqsız çöllər, qumsal səhralar, digər tərəfdən Türküstanın yandırıcı, isti iqlimi. İndi Rusiya üçün üçüncü yol ən kəsə və ən rahat yol Qafqaz yolu qalırdı - fikrini davam edərək Mir Yaqub yazır. O, qeyd edir ki, hələ XVIII əsrdən başlayaraq bu yerlərə soxulmaq üçün yollar axtaran Rusiya həmin yerləri ələ keçirmək üçün iki yüz il müddətində müharibələr aparır və bol-bol insan qanının axıdılmasına səbəb olur.

Mir Yaqub göstərir ki, Qafqazın işğalı bir neçə mərhələdən ibarətdir. İlk növbədən Qafqaz sıra dağlarının şimalında yerləşən düzənlikləri tutdular. Bu hamar ərazidə 1760-cı ildə zəhmətkeş bir xalq-çərkəzlər yaşayırdı. Sonra 1783-cü ildə II Yekatrina ilə Gürcüstan arasında bağlanan müqaviləyə əsasən, Gürcüstan Rusiyanın protektoratına çevrilir. Lakin çox keçmir ki, 1801-ci ildə I Aleksandr xüsusi qərarı ilə 1783-cü il müqaviləsini ləğv edərək Gürcüstanı Rusiyaya ilhaq edir. Bu xəyanətkar akt bütün Gürcü xalqını ayağa qaldırır və silsilə ixtişaşlara səbəb olur. Bəlli olduğu kimi, 1804-cü ildə Sisianov Gəncəyə hücum edir. Gəncə əhli şəhəri mərdliklə müdafiə etsə də, böyük, güclü silahlanmış qoşunun qarşısında tab gətirə bilmir və Gəncə xanı Cavad xan oğlu ilə bu döyüşdə həlak olur.

1805-ci ildə Rusiya Şəki, Şirvan, Qarabağ xanlıqlarını, 1806-cı ildə Dərbənd, Quba, Bakı xanlıqlarını işğal edir.

Cənubda Rus ordusunun ən çox güclü təzyiqlə məruz qaldığı İrəvan xanlığı olmuşdur. 1804-cü ildə Gəncəni işğal etdikdən sonra Sisianov İrəvan qalası üzərinə hücum edir. Asanlıqla qalanı işğal edəcəyini güman edən, 1787-91-ci illər Rusiya-Türkiyə müharibəsinin və Polşa üsyanının (1794), Car-Balakən üsyanının (1803), iştirakçısı və sonuncunun rəhbəri olmuş bu təcrübəli rus generalı sözün əsl mənasında gözlənilməz güclü müqavimətə rast gəlir. Döyüş zamanı qala döyüşçülərindən 30 nəfər mühasirəyə düşür. Dəfələrlə tabe olmaq əmri verilsə də, qala döyüşçüləri buna əhəmiyyət verməyib axıradək vuruşub qəhrəmancasına həlak olurlar. Bu onların torpaq fədailiyindən irəli gəlirdi. 1804-cü il iyulun 4-dən sentyabrın 4-nə qədər İrəvan qalasını mühasirədə saxlayan Sisianov onu işğal edə bilmir və gecə ikən rüsvayçı şəkildə qoşunu geri çəkməli olur. O, İmperatora göndərdiyi məktubunda zırın-zırın ağlayaraq yazırdı: “*Otuz illik hərbi tariximdə ilk dəfədir ki, şəhəri mühasirəyə alıram, ancaq işğal edə bilmirəm, (rus ordusunun tarixində ikinci generalam)*”. M.Süleymanov “İrəvan xanlığının Rusiyaya birləşməsindən sonra” (Bakı, Hərb nəşriyyatı 1997). Bu, İrəvan xanı Məhəmməd xanın ağıllı siyasətinin nəticəsi idi. 1805-ci ildə Şəki, Şirvan, Qarabağ xanlıqlarını, 1806-cı ildə Dərbənd,

Quba, Bakı xanlıqlarını asanlıqla işğal edən çar Rusiyası, “dişi şirəyə bataraq” 1808-ci ildə Feldmarşal Qudoviçin başçılığı altında yenidən İrəvan xanlığı üzərinə hücum edir. O da sələfi Sisianov kimi İrəvan qalasının təslim olması üçün hədə-qorxu məktubları göndərir. Əks cavablar da təsirsiz deyildir. Xatırlatmaq lazımdır ki, Qudoviçin ordusunda təcrübəli zabitlər iştirak edirdilər. Ancaq İrəvan xanı Hüseynqulu xanın və qardaşı Həsən xanın düşünülmüş tədbirləri, cəsarəti əsl sərkərdəlik məharəti nəticəsində feldiortal Qudoviç də məğlub olur. Təkcə noyabr ayının 17-də gedən döyüşdə rus ordusunun 1000 nəfərə qədər döyüşçü və zabiti həlak olur və bir çox güclü sərkərdələr ağır yaralanırlar. Rus ordusu ağır məğlubiyyətlə geri çəkilməli olur. Belə gərgin döyüşlərlə İrəvan xanlığı Cənubi Qafqazda uzun müddət öz müstəqilliyini qoruyub saxlamışdır.

Təxminən bu hadisədən 20 il sonra feldmarşal Paskeviçin başçılığı altında böyük bir ordu İrəvan xanlığı üzərinə hərəkət etdi. Yaşı 80-ni haqlamış Hüseynqulu xan və qardaşı Həsən xan bu böyük rus ordusu ilə yenidən vuruşa başlamalı oldu. 1827-ci ilin sentyabr ayının 20-də gərgin vuruşdan sonra Sərdarabad qalası təslim olur. İndi qarşıda rus ordusunun tarixinə “qara ləkələr” yazmış İrəvan xanlığı dururdu. “Ümümdünya tarixi” kitabının 227-ci səhifəsində göstərilir ki, ermənilər rus ordusuna kömək edirdilər. Bu azlıqda olan məxluq din təəssübü çəkərək öz xristian qardaşlarına kömək edirdilər. Sentyabr ayının 25-də rus ordusu İrəvan qalasını mühasirəyə alır. Azərbaycanlılar qalanı mərdliklə, qəhrəmanlıqla müdafiə edirdilər. Həsən xan qaladan çıxaraq rus ordusunun birinci səddini, ikinci səddini yarıb, sonra döyüşün qeyri-mümkün olduğunu görüb geri çəkilir. Çünki ard-ara kəsilmədən rus ordusuna yeni qüvvələr, köməyə gəldilər. Qanlı-qadalı döyüşlərdən sonra 1827-ci il oktyabr ayının birində İrəvan xanlığı süquta uğrayır. Görkəmli ədəbiyyatşünas Firudin bəy Köçərli yazır ki, rus ordusu İrəvan şəhərini işğal edərək dörd min nəfər əsir alınır. 1828-ci ildə yanvar ayının 10-da Təbriz şəhəri yaxınlığındakı Türkmənçay kəndində bağlanan, müqaviləyə görə (bu tarixə Türkmənçay müqaviləsi adı ilə daxil olmuşdur) İrəvan Xanlığı Rusiya dövlətinin tərkibinə daxil olur. Əsası qoyulduğu vaxtdan 224 il sonra İrəvan xanlığına son qoyulur.

İrəvan xanlığı ərazisində yaşayıb Azərbaycanlıların deportasiya soyqırımı, başı bəlallər çəkməsi də əsasən bu tarixdən başlayır. 1849-cu ildə İrəvan Quberniyası yaradıldı.

Ermənilər Azərbaycan xanlıqlarının ərazisinə köçürülməsi əsas problem kimi qarşıya qoyulur. Firudin Əsədov, Sevil Kərimova “Çarizmi Azərbaycana gətirənlər” kitabında bu barədə yazır: “Azərbaycanın hər yerində ermənilərin köçürülməsi” təşkil olunmuşdur. İrəvana köçməyə xüsusi diqqət yetirilirdi. Q.D.Lazerev milliyətcə erməni olan (Lazerev ermənilərin Azərbaycana köçürülmə komitəsinin sədri idi) çalışırdı ki, İrəvanda ermənilərin sayı daha çox olsun. O burada ermənilərin azlığından narahat idi. İmperiya və onun nöqərləri olan N.V.Paskeviç də, Q.D.Lazerev də İrəvana ermənilərin gələcək mərkəzi istinadgahı kimi baxırdı. İrəvanda əhalinin 95 faizi Azərbaycanlı olduğundan bu çox təqvim doğurdu. İ.F.Paskeviçin əmrinə əsasən İrəvanda köçürmə ilə bağlı komitə təşkil edildi. Bu komitəyə general-mayor Vasili Osipoviç Beləudov başçılıq edirdi. 1828-ci ilin may ayında Qarabağa 279 ailə, İrəvana isə 948 ailə köçürülmüşdü. Azərbaycan torpaqlarına erməni axını sürətlə davam edirdi. İ.F.Paskeviçin hakimiyyəti illərində Azərbaycan özünün ən ağır günlərini yaşamışdır.

Bəzi mənbələrə görə, həmin dövrdə İrandan 40 min, Osmanlı Türkiyəsindən 60 min nəfər Azərbaycanın keçmiş xanlıqlarının ərazisinə köçürüldü - İrəvan, Naxçıvan, Şəki, Qarabağ, Şirvan xanlıqlarının ərazilərinə. Bəllidir ki, 1978-ci ildə Ağdərənin Marağa kəndində Ermənilərin bu yerlərə köçməsinin 150 illiyi münasibətilə həmin kənddə abidə qoyulmuşdur. Yəni bu məxluq 1828-ci ildə Cənubi Azərbaycanın məşhur Marağa şəhərindən buraya gəlmişlər. Ancaq 1988-ci il Qarabağ hadisələri başlayan kimi, həmin abidəyə həkk olunmuş “150” rəqəmi təcili olaraq silindi. Guya bu “nankorlar” min illərdi ki, burada yaşayırlar.

Bəli İrəvan xanlığı ərazisində ermənilər yerləşdikcə təbii olaraq Azərbaycanlılar sıxışdırılırdı. Çar Rusiyası özünə qüvvətli bir qala yaratmaq məqsədi güdürdü. Şərqi ölkələri qarşısında xristian qalası.

Ancaq qeyd etmək lazımdır ki, İrəvan xanlığı, xüsusilə İrəvan şəhərinin özündə əhalinin nisbət tərkibində uzun müddət Azərbaycanlılar çoxluq təşkil edirdi. Orada müxtəlif vaxtlarda

tikilmiş tarixi abidələr-məscidlər də hələ fəaliyyət göstərirdilər. Göy məscid, Təbriz məscidi, Gündüklü məscid, Hacı Novruzəli məscidi və s. Bir neçə məscid də bundan sonra tikildi.

İrəvan xanlığı İrəvan qubernatoriyasına çevrildi. “Şərqi Ermənistanının Rusiyaya birləşdikdən sonra Erevanın inkişafı” kitabında qeyd olunur ki, 1865-ci ildə İrəvanda 25 nəfər xan mənşəli, 215 nəfər bəy mənşəli, 180 nəfər dini rütbəli Azərbaycanlı vardı. Ziyalı təbəqə xüsusilə xan, bəy kökünə bağlı ziyalı təbəqə İrəvan quberniyasında müxtəlif vəzifələrdə çalışırdılar: Abbas Qulu xan Erivanski, Ağa xan Erivanski, Mehdi bəy Sultanov, Mir Bağır Mir-Babayev, Mir Abbas Mir-Babayev, Mirzə Cabbar Qaziyev, Pənah xan Makinski, Əhməd xan Makinski, İbrahim bəy Makinski, Hüseyn bəy Qaziyev, Məmməd bəy Bağırbəyov, Həsən bəy Zamanbəyov, İsmayıl bəy Qaziyev və s.

Aparılan siyasətlə əlaqədar soy-adını familiya və yaxud təxəllüslərin dəyişdirilməsi quberniya vəzifə alınmasına müəyyən dərəcədə əlverişli şərait yaradırdı. Məhz bu baxımdan İrəvanlıların-Erivanskilərə, Muğanlıların-Muğanlinskilərə, Qəmərliyələrin-Qəmərlişkilərə, Makuluların-Makinskilərə çevrilməsi təbii idi.

İrəvan xanlığı-quberniyası ərazisindən Azərbaycanlıların sıxışdırıb çıxarılması daim diqqət mərkəzində olsa da, bu iş tədricən həyata keçirilirdi.

1890-cı ildən “Daşnaksütyun”, “Erməni,” “Qnçaq” millətçi erməni partiyalarının yaranması və “Böyük Ermənistan” xulyasının ortaya atılması, bu işi sürətləndirirdi.

1905-ci il... Azərbaycanlıların ilk böyük kütləvi soyqırma məruz qalması. Sonralar bu ədəbiyyatda öz əksini tapdı. 1906-cı ildə İrəvan şəhərində sakitliyi yaratmaq üçün Azərbaycanlılar və ermənilər tərəfindən müqavilə bağlanır. Azərbaycanlılar tərəfindən müqaviləni aşağıdakı nümayəndələr bağlayır: Qnan xan Makinski, K.Məmməd Əliyev, Ağa xan Erivanski, Mir Abbas Mir-Babayev, Ələkbər İsmayılov, Abbas Qulu bəy Hacıbəylinski (Şərqi Ermənistanın Rusiyaya birləşdikdən sonra Erevanın inkişafı. Yerevan, 1978 səh.210).

1918-20-ci illərdə ermənilər din qardaşları tərəfindən güclü silahlanaraq Azərbaycanlılara qarşı kütləvi qırğınlara başlayır. İrəvan və onun ətrafında.

Vətənpərvər, qeyrətli insan Yusif Mirbabayev öz qələmi ilə bu vəhşiliklərin təcili qarşısının alınmasını tələb edir. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Dövlət Arxivinin Əlyazmalar şöbəsində Y.Mirbabayevin “Müttəfiq Dövlətlərin Əlahəzrət Ali Komissarına” məktubu saxlanılır. Məktubda deyilir: *“Bu ilin (yəni 1919-cu ilin – Ə.Z.) avqust və sentyabr aylarında Eçmiadzin, Sürməli, İrəvan, Novobayazit qəzalarında müsəlman kəndləri erməni hərbi hissələri tərəfindən darmadağın edilmişdi. Eçmiadzin qəzası xüsusilə böyük zərər çəkmişdi. Burada bütün kəndlər dağıdılmışdı. Sürməli qəzasında cəmi üç kəndə toxunulmamışdı. Dizə, Avam və Kərimbəyli kəndlərinə”*.

Müsəlman kəndlərinin dağıdılmasında qoşun hissələri ilə birlikdə erməni əhalisi də iştirak edirdi. Qarabağ erməniləri xüsusi qəddarlıq nümayiş etdirirdilər.

...Erməni qoşunları da Ermənistanın Mərkəzi hökumətinin əmri, ya da təşəbbüsü ilə müsəlman kəndlərinə hücum etməyə başlayırdılar. Onlar ilk növbədə Eçmiadzin qəzasının Kolom kəndini dağıtdılar. Bundan sonra isə elə həmin qəzanın Qarğabazar kəndini yerlə-yeksan edib, İrəvan qəzasının Hacı Elyas kəndinə tərəf yeridilər. Lakin onlar burada müsəlman əhalinin güclü müqavimətinə rast gəldilər. Müsəlman əhali bir gün yarım qəhrəmancasına vuruşaraq, erməniləri əvvəlki mövqelərinə çəkilməyə məcbur etdi...

KİTABLAR

1. Zeynalov Ə. Fransız ədəbiyyatında Şərqi. Bakı “Elm” 1996, 154 səh.
2. Zeynalov Ə. İrəvan ziyalıları. Bakı, “Oğuz eli”. 1999, 370 səh.
3. Zeynalov Ə. Fransız ədəbiyyatında Şərqi. “Oğuz eli”. 1999, 167 səh.
4. Zeynalov Ə. “Şərqi Volter yaradıcılığında. Bakı, Azərbaycan Milli Ensiklopediyası nəşriyyatı, 2001, 160 səh.
5. Zeynalov Ə. Azərbaycan bayatıları Qafqaz regionunda. Bakı, Azərbaycan Milli Ensiklopediyası nəşriyyatı, 2001, 112 səh.
6. Zeynalov Ə. Viktor Hüqo. Bakı “Mütərcim”, 2001, 104 səh.
7. Zeynalov Ə. Altaydan-Altaya. Bakı, “İqtisad Universiteti” 2002, 88 səh.

8. Zeynalov Ə. İllərin yol yoldaşı. Bakı, "İqtisad Universiteti" 2004, 245 səh.
9. Zeynalov Ə. Hara gedir bu qatar? Bakı, Azərbaycan Dillər Universiteti, 2006, 88 səh.

MƏQALƏLƏR

1. Zeynalov Ə. Vətənin keşiyində. 1977, 12 fevral.
2. Zeynalov Ə. Ənənələr davam edir. "Yeni yol" qəzeti, 1980, 19 iyul.
3. Zeynalov Ə. Azərbaycan bayatılarının tərcüməsi. "Sovet Ermənistanı" qəzeti, 1981, 5 may.
4. Zeynalov Ə. İşıqlı yarpaqlar. "Sovet Ermənistanı" qəzeti, 1982, 22 oktyabr.
5. Zeynalov Ə. Məktəb islahatı. "Sovet Ermənistanı" qəzeti, 1984, 22 mart. (Q.Məmmədovla birlikdə)
6. Zeynalov Ə. Maraqlı tədqiqat əsəri. Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədqiqatı. 1986, №1.
7. Zeynalov Ə. Əzizinin bayatıları erməni qaynaqları. "Sovet Ermənistanı" qəzeti, 1987, 25 iyul.
8. Zeynalov Ə. Əsrlərdən səslər gəlir. "Sovet Ermənistanı" qəzeti, 1988, 23 iyul.
9. Zeynalov Ə. Azərbaycan maniləri erməni qaynaqlarında. "Abşeyron" qəzeti, 1989, 5 mart.
10. Zeynalov Ə. Bir məktəbin ölümü. "Bilik" qəzeti, 1990.
11. Zeynalov Ə. Özgələr qoruyur, biz isə. "Bilik" qəzeti, 1990, 17 may.
12. Zeynalov Ə. İrəvanda nə qaldı. "Açıq söz" jurnalı, 1990, №1.
13. Zeynalov Ə. Baba kimdir? "Bilik" qəzeti, 1990, 11 iyun.
14. Zeynalov Ə. Onlar qayıdacaqlar. "Həqiqət" qəzeti, 1991, 22 yanvar.
15. Zeynalov Ə. Harada idiniz, cənablar? "Həqiqət" qəzeti, 1991, 21 mart.
16. Zeynalov Ə. Babanın bayatıları. "Həqiqət" qəzeti, 1991, 6 aprel.
17. Zeynalov Ə. Musiqimizin təsir dairəsi. "Hikmət" qəzeti, II məqalə, 1991, 9 avqust.
18. Zeynalov Ə. Musiqimizin təsir dairəsi "Hikmət" qəzeti, 1991, 20 avqust.
19. Zeynalov Ə. Ülvinin poetik dünyası. "20 yanvar" qəzeti, 1991, 26 dekabr.
20. Zeynalov Ə. Böyük şairin Avropada təsir izləri. "Hikmət" qəzeti, 1991, 28 sentyabr.
21. Zeynalov Ə. İşıqlı ulduzlar. "Dədə Qorqud" qəzeti, 1991, 16 oktyabr. (Z.Qasımovla birlikdə)
22. Zeynalov Ə. Ülvinin ülvi duyğuları. "Mədəni-maarif" jurnalı, 1991, №1. (Z.Qasımovla birlikdə)
23. Zeynalov Ə. Sirlə xoşbəxtlik varsa. "20 yanvar" qəzeti, 1991, 1 noyabr.
24. Zeynalov Ə. Что осталось в Ереване. "Hikmət" qəzeti, 1991, 1 noyabr.
25. Zeynalov Ə. Qanlı faciəmizə üç ay qalırdı. "20 yanvar" qəzeti, 1992, 6 fevral.
26. Zeynalov Ə. Qeyrət nəsiləndən gəlir. "İdman" qəzeti, 1992, 7 mart.
27. Zeynalov Ə. Leyla Bədirbəyli ilə müsahibə. "Mədəniyyət" qəzeti, 1992, 16 aprel.
28. Zeynalov Ə. Dustaq bayatıları. "Yol" qəzeti, 1992, 18 mart.
29. Zeynalov Ə. Yazıldı tarixə bir qara xətlə, 90-cı ilin qara yanvarı. "20 yanvar" qəzeti, 17 aprel.
30. Zeynalov Ə. Hüqonun şərq motivləri. "Oğuz evi" qəzeti, 1992, 10 iyun.
31. Zeynalov Ə. Ömür hədəf getməyib. "İdman" qəzeti, 1992, 18 iyun.
32. Zeynalov Ə. Daha nağıllara inanmıram mən. "Xalq ordusu" qəzeti, 1992, 21 iyun.
33. Zeynalov Ə. Mükafatım yaralıların sağlamlığıdır. "Xalq ordusu" qəzeti, 1992, 6 avqust.
34. Zeynalov Ə. Qarışıq yuxular aydınlaşaq. "Xalq ordusu" qəzeti, 1992, 13 avqust. (Kərim Sadoqovla birlikdə).
35. Zeynalov Ə. Dəli bir ağlamaq keçir könlümdən. "20 yanvar" qəzeti, 1992, 3 sentyabr.
36. Zeynalov Ə. Allahlar tərəfindən sevilənlər. "Xalq ordusu" qəzeti, 1992, 19 sentyabr.
37. Zeynalov Ə. Gözün aydın, doğma kəndim. "Mədəniyyət" qəzeti, 1992, 27 oktyabr.
38. Zeynalov Ə. Bir məktəbin taleyi. "Sərbəst düşüncə" qəzeti, 1992, 3 dekabr.
39. Zeynalov Ə. Afət qara gözlər. "Vətən həsrəti" qəzeti, 1992, 30 dekabr.
40. Zeynalov Ə. Bir ocağın şəhidləri. "Sərhəd" qəzeti, 1993, 8 yanvar.
41. Zeynalov Ə. Ağır acının faciələri. "Vətən həsrəti" qəzeti, 1993, 15 yanvar.

42. Zeynalov Ə. Nər ürəkli ata. "Vətən həsrəti" qəzeti, 1993, 15 yanvar.
43. Zeynalov Ə. İkiyə bölünmüş Azərbaycan dərdi. "Vətən həsrəti" qəzeti, 1993, 22 yanvar.
44. Zeynalov Ə. Heyrət ey büt. "Hikmət" qəzeti, 1993, 29 yanvar.
45. Zeynalov Ə. Seyid övladı. "Vətən həsrəti" qəzeti, 1993, 19 fevral.
46. Zeynalov Ə. Şərəfli, mənalı ömür. "Vətən həsrəti" qəzeti, 1993, 19 fevral.
47. Zeynalov Ə. Yandırdı atəş Saranı. "Vətən həsrəti" qəzeti, 1993, 26 fevral.
48. Zeynalov Ə. Hüqonun poetik aləmi. "Axtarış" qəzeti, 1993, 7 may.
49. Zeynalov Ə. Sındı qol-qanadım yanıma düşdü. "Bilik" qəzeti. 1993, 17 may.
50. Zeynalov Ə. Bir zaman can deyib, can eşidərdik. "Vətən həsrəti" qəzeti, 1993, 17 iyun.
51. Zeynalov Ə. İrəvanda nə qaldı ki? "Ərk" qəzeti (Təbriz), 1993, iyun.
52. Zeynalov Ə. Babanın bayatıları. "Ərk" qəzeti (Təbriz), 1993, iyul.
53. Zeynalov Ə. Azərbaycan maniləri erməni mənbələrində (I məqalə). "Ərk" qəzeti (Təbriz), 1993, iyul.
54. Zeynalov Ə. Azərbaycan maniləri erməni mənbələrində (II məqalə). "Ərk" qəzeti (Təbriz), 1993, iyul.
55. Zeynalov Ə. Azərbaycan maniləri erməni mənbələrində (III məqalə) "Ərk" qəzeti (Təbriz), 1993, iyul.
56. Zeynalov Ə. (müsahibə). O, xalq adına layiq idi. "Kino" qəzeti, 1993, 5 mart.
57. Zeynalov Ə. Ocağın üçüncü şəhidi. "Vətəndaş" qəzeti, 1994, 15 aprel.
58. Zeynalov Ə. Atın oynatdı keçdi. "Şəhid" qəzeti. 1994, 17 aprel.
59. Zeynalov Ə. Volter yaradıcılığının Şərq qaynaqları (I məqalə). "Ərk" qəzeti (Təbriz), 1994, 16 avqust.
60. Zeynalov Ə. Volter yaradıcılığının Şərq qaynaqları (II məqalə). "Ərk" qəzeti (Təbriz), 1994, 16 avqust.
61. Zeynalov Ə. İrəvan zadəganları və ya tarixə dönmüş həqiqət. "Yeni səda" qəzeti, 1994, 29 oktyabr.
62. Zeynalov Ə. Minnətdarlıq. "4-cü mikrofon" qəzeti, 1995, 3 mart.
63. Zeynalov Ə. İrəvan məscidləri. "Yeni səda" qəzeti, 1995, 15 aprel.
64. Zeynalov Ə. Təbrik. "Yeni səda" qəzeti, 1995, 3 iyun.
65. Zeynalov Ə. Volterin türk dünyası. "Xəzər Universiteti" qəzeti, 1996, 12 mart. (I məqalə)
66. Zeynalov Ə. Volterin türk dünyası. "Xəzər Universiteti" qəzeti, 1996, 18 aprel. (II məqalə)
67. Zeynalov Ə. Yaxşı adamlar da bir nağıl idi, yaxud yollarda qırılan ömür. "Millət" qəzeti, 1996, 18 aprel.
68. Zeynalov Ə. Yaxşı adamlar da bir nağıl idi. "Müxalifət" qəzeti.
69. Zeynalov Ə. Şəhid zirvəsilə gəldi görüşə. "Sərbəst düşüncə" qəzeti.
70. Zeynalov Ə. Təşəkkür. "Sərbəst düşüncə" qəzeti, 1997, 27 may.
71. Zeynalov Ə. Diplomat, jurnalist, perevodçik. "Panorama" qəzeti, 1997, 13 avqust.
72. Zeynalov Ə. Azərbaycan karateçilərinin dünya rekordu. "Respublika" qəzeti, 1997, 10 sentyabr.
73. Zeynalov Ə. İrəvan, bizsiz İrəvan. "Avrasiya" qəzeti, 1997, 1 oktyabr.
74. Zeynalov Ə. Bizim İrəvan da nağıl idi. "Respublika" qəzeti, 1997, 11 oktyabr.
75. Zeynalov Ə. Azərbaycan boksunu yaşadanlar. "Avrasiya" qəzeti, 1997, 8 noyabr.
76. Zeynalov Ə. Boksçu S.Süleymanovun xatirəsinə həsr edilmiş yarış. "Respublika" qəzeti, 1997, 26 noyabr.
77. Zeynalov Ə. Diaspora. "İki sahil" qəzeti. 1997, 23 dekabr.
78. Zeynalov Ə. İrəvan xanlığının inadlı mübarizəsi. "Respublika" qəzeti, 1997, 24 dekabr.
79. Zeynalov Ə. İrəvan ziyalıları torpaq borcumdur. "İki sahil" qəzeti, 1998, 10 yanvar.
80. Zeynalov Ə. Bir məktəbin ömür yolu. "Ağrıdağ" qəzeti, 1998, 8 aprel.
81. Zeynalov Ə. Böyük zəhmətin bəhrəsi. "Azərbaycan" qəzeti, 1998, 19 fevral.
82. Zeynalov Ə. Hər gün kəndimizi xatırlayıram. "Ağrıdağ" qəzeti, 1998, 27 may.
83. Zeynalov Ə. Bir müqəddəs ocaq var idi – "Ağa Dədə". "Ekspress" qəzeti, 1998, 21 oktyabr.

84. Zeynalov Ə. Soydaşlarımızın qərbi Azərbaycandan deportasiya tarixinə bir nəfər. 1999, 7 aprel. (I məqalə)
85. Zeynalov Ə. Soydaşlarımızın qərbi Azərbaycandan deportasiya tarixinə bir nəfər. 1999, 9 aprel. (II məqalə)
86. Zeynalov Ə. Qüdrətli nəslin nümayəndəsi. "Ədəbiyyat" qəzeti, 1999, 22 oktyabr.
87. Zeynalov Ə. Fransız ədəbiyyatında Şərq qaynaqları. "Elm və həyat" jurnalı, 1999, №3-4.
88. Zeynalov Ə. Duyğular. "Xalq" qəzeti, 2000, 29 fevral.
89. Zeynalov Ə. "Kitabi-Dədə Qorqud". Fransız dilində. "Respublika" qəzeti, 2000, 12 may.
90. Zeynalov Ə. Tarixi abidəmiz Fransız dilində. "Təkamül" jurnalı, 2000, № 3-4.
91. Zeynalov Ə. Avesta Volter yaradıcılığında. "Respublika" qəzeti, 2001, 12 mart.
92. Zeynalov Ə. Volter və Zərdüştün Avestası. "Xəzər-xəbər" jurnalı, 2001, 15 may.
93. Zeynalov Ə. Volter və Şərq. "Xəzər-xəbər" jurnalı, 2001, 15 iyun.
94. Zeynalov Ə. Сквозь призму французского мировосприятия. "Медия-форм", Международный журнал, Москва, 2001, №8.
95. Zeynalov Ə. İrəvan məktəbləri. "Xalq" qəzeti, 2001, 27 sentyabr.
96. Zeynalov Ə. Unudulmaz təhsil ocağı. "Qərbi Azərbaycan" qəzeti, 2001, 18 oktyabr.
97. Zeynalov Ə. "Hüqonun Şərq baxışı". Nizami Gəncəvi adına Azərbaycan Ədəbiyyat Muzeyinin əsərləri. Bakı, 2001. səh.95-101.
98. Zeynalov Ə. Fransız ədəbiyyatının milyarderi. "Xalq" qəzeti, 2002, 27 fevral.
99. Zeynalov Ə. Hüqo yə Azərbaycan. "Respublika" qəzeti, 2002, 7 aprel.
100. Zeynalov Ə. Napoleon generalının oğlu. "Respublika" qəzeti, 2002, 28 iyun.
101. Zeynalov Ə. Unudulmaz həmkarımız. "Respublika" qəzeti, 2002, 9 iyul.
102. Zeynalov Ə. Volter və Hindistan. "Xəzər" jurnalı, 2002, №6.
103. Zeynalov Ə. Əqidə və amal şəhidi. "Vedibasər" qəzeti, 1-15 noyabr, 2003.
104. Zeynalov Ə. Mahnı korifeyi - Səid Rüstəmov. "Vedibasər" qəzeti, 28 fevral 2004.
105. Zeynalov Ə. Şah əsərlər yaradan yazıçı. "Respublika" qəzeti, 18 iyun 2004.
106. Zeynalov Ə. Zəngibasər rayonunun Yuxarı Necili kəndi. "Vedibasər" qəzeti, 15 iyul 2004.
107. Zeynalov Ə. Şərqə heyran olan və Avropanı heyran edən Volter. "Xalq" qəzeti, 28 noyabr 2004.
108. Zeynalov Ə. Unudulmaz pedaqoq, jurnalist. "Respublika" qəzeti, 6 iyul 2005.
109. Zeynalov Ə. Тюркский мир Волтера. "Литературный Азербайджан" 2005, №4, стр.109-110.
110. Zeynalov Ə. Виктор Hüqo "Səfillər". Bakı, "Elm" 2005 (Hüqonun həyatı. Ön söz. Əsgər Zeynalov).
111. Zeynalov Ə. Aleksandr Düma. "Üç müşketyor". Bakı, "Elm", 2005. (Ön sözün müəlliflərindən biri).
112. Zeynalov Ə. Dövrümüzün Salman Mümtazı. "Respublika" qəzeti, 4 dekabr 2005.
113. Zeynalov Ə. Yaxşılardan yaxşısı. "Respublika" qəzeti, 31 yanvar 2006.
114. Zeynalov Ə. Bir ziyalının işığı ilə. "Respublika" qəzeti, 23 aprel 2006.
115. Zeynalov Ə. Bir məktəbin taleyi. "Respublika" qəzeti, 28 may 2006.

MÜNDƏRİCAT

ÖN SÖZ	3
GİRİŞ	7
AZƏRBAYCANLILARIN QƏRBİ AZƏRBAYCANDAN (ERMƏNİSTANDAN) DEPORTASIYA VƏ SOYQIRIM TARİXİNƏ BİR NƏZƏR	15
90-CI İLİN “QARA YANVAR»I	
Ülvinin poetik duyumu.....	58
Yazıldı tarixə qara bir xətlə 90-ci ilin Qara yanvarı.....	61
Heyrət, ey büt... ..	66
Onlar qayıdacaqlar.....	69
Ulduzların işığı.....	71
Ülvünün “Ülvi duyğuları”.....	75
Zəngibasar mahalı.....	78
Hər gün kəndimizi xatırlayıram (<i>Zəngibasar rayonunun Yuxarı Necili kəndi</i>).....	93
Yandırdı atəş Saranı... ..	99
Bağışla, qapını döyə bilmədim.....	101
Allah rəhmət eləsin Seyid övladı.....	104
Şərəfli, mənalı ömür.....	107
Azərbaycan boksunu yaşadanlar.....	109
Səfər dayı xəbər gözləyir.....	112
Dəli bir ağlamaq keçir könlümdən.....	113
Şuşanın dağları başı dumanlı və ya kosaların son döyüşçüləri	116
Allah tərəfindən sevilənlər.....	121
Həyat üçün yaranmışıq, Vətən üçün ölməliyik.....	124
Ömür hədəf getməyib.....	125
Daha nağıllara inanmıram mən.....	128
Qeyrət nəsilədən gəlir.....	131
Bir müqəddəs ocaq var idi: “Ağa dədə”.....	133
QARABAĞ – HADİSƏLƏR, DÖYÜŞLƏR, VURUŞLAR	
Yaxşı adamlar da bir nağıl idi... və ya yollarda qırılan ömür	135
Nər ürəkli ata.....	138
Bir ocağın şəhidləri.....	140
Hardaydınız, cənablar?.....	143
Qarışıq yuxular aydınlaşacaq.....	144
Oğuz elinin fədailəri.....	147
QAYNAQLAR NƏ DEYİR?	
Baba kimdir?.....	151
Azərbaycan maniləri erməni qaynaqlarında.....	153
Musiqimizin təsir dairəsi.....	160
Əzizinin bayatıları Erməni qaynaqlarında.....	166
KİTABLAR, RƏYLƏR	
İrəvan xanlığının inadlı mübarizəsi.....	169
Bir zaman can deyib, can eşidərdik.....	176
İkiyə bölünmüş Azərbaycan “dərdi”.....	181
Tarixi abidəmiz fransız dilində.....	184
Böyük zəhmətin bəhrəsi.....	188

İrəvan xanlığının inadlı mübarizəsi.....	193
Özgələr qoruyurlar, biz isə... ..	200
ALTAYDAN ALTAYA	
O, könüllü getmişdi... ..	205
Altaydan-altaya.....	206
Bizim İrəvan da bir nağıl idi.....	227
Hara gedir bu qatar?.....	233
Əsrlərdən səslər gəlir... (<i>Bayatı təəssüratı</i>).....	262
İrəvanda nə qaldı ki?.....	264
Zəhmətkeş tədqiqatçı, qeyrətli vətəndaş.....	266
KİTABLAR.....	271
MƏQALƏLƏR.....	271
MÜNDƏRİCAT.....	279